

Die Wehrmacht. Mythos und Realität. Hrsg. von R.-D. Müller und H.-E. Volkmann. – München, 1999. – 1318 s.

Вермахт. Міфи і реальність / Ред. Р.-Д.Мюллер, Г.-Е.Фолькман. – Мюнхен, 1999. – 1318 с.

Небагато проблем новітньої історії привертала увагу дослідників більше, ніж історія збройних сил III райху. За 60 років, що минули від останніх залпів II світової війни в Німеччині й за її межами світ побачили мемуари колишніх генералів, офіцерів та солдатів вермахту, фахові роботи, присвячені різноманітним аспектам історії німецьких збройних сил – від аналізу фронтових операцій до системного розбору світогляду, настроїв та мотивації німецьких солдатів. Проте початок систематичним дослідженням історії вермахту поклали не професійні історики, а серія судових процесів проти німецьких воєнних злочинців у перші роки по війні¹. Окрім лідерів нацистської держави, перед міжнародним та національними військовими трибуналами постали представники командування вермахту й навіть певна кількість молодших офіцерів та рядових військовослужбовців. Потрапивши таким чином у центр громадської уваги ще в другій половині 1940-х рр., тема воєнних злочинів вермахту та військ СС й донині посідає центральне місце в історичному та суспільно-політичному дискурсах². Головними ж наслідками судових процесів та дискусій стали, з одного боку, фактична неможливість підтримувати міф про незаплямовані злочинами націонал-соціалізму німецькі збройні сили, а, з іншого боку, починаючи з другої половини 1940-х рр., укорінення цього міфу у свідомості населення Західної Німеччини. Пояснення цього, на перший погляд, парадоксу слід шукати в суспільно-політичних процесах, що тоді відбувалися. Із приходом А.Гітлера до влади й початком милітаризації економіки та політичних відносин у країні, за влучним виразом Р.-Д.Мюллера, “вермахт поступово перетворюється з сегмента суспільства на його дзеркальне відображення”³. За роки війни через лави збройних сил пройшли понад 10 мільйонів німців. Додавши до цієї цифри невизначену кількість членів їхніх родин, можна з упевненістю стверджувати, що жодна інституція націонал-соціалістичної Німеччини не охоплювала такої значної кількості населення. Тож зовсім не дивно, що невдовзі після капітуляції райху звинувачення пересічних військовослужбовців вермахту у воєнних злочинах сприймалося як форма колективного обвинувачення німецької нації. Це не могло не викликати захисної реакції в Західній Німеччині, із характерним прагненням зберегти недоторкану моральну чистоту армії, переклавши відповідальність на вузьку групу людей – А.Гітлера, керівництво НСДАП⁴, командування вермахту, СС⁵. Треба зазначити, що така риторика не завжди безпідставна, адже складно робити узагальнення, оцінюючи таку гігантську організацію, як німецькі збройні сили. І якщо правда те, що вище командування й значна кількість офіцерського та рядового складу переймалися нацистською концепцією ідеологічної війни на знищення, справедливим видається й той погляд, що багато німецьких солдатів залишилися не більше, ніж сторонніми спостерігачами єврейського та ромського голокостів, злочинів проти радянських військовополонених та цивільного населення на окупованих територіях.

Якщо воєнні злочини були в центрі суспільної уваги в повоєнні роки, то історіографія 1960-х рр. характеризується підвищеним інтересом до політики в цілому й до питань ідеології та стратегії зокрема. На цьому етапі розвитку історичної науки дослідники приділяли особливу увагу ролі А.Гітлера та інших вождів націонал-соціалізму в процесі формування ідеологічних настанов і зовнішньополітичних пріоритетів. Поряд із цим велика увага приділялася діяльності різноманітних інституцій нацистської Німеччини – НСДАП, СА, ДАФ (Німецький робітничий фронт), гестапо, збройні сили. У працях цього періоду вермахт та його

командування постають незамінною складовою в злочинному апараті націонал-соціалістичної держави та слухняним інструментом агресивної зовнішньої політики А.Гітлера⁶.

Від середини 1960-х рр. методологічний фокус зміщується, і хоча політологія та політична історія продовжують відігравати провідну роль, бурхливий розвиток соціальної історії з притаманним їй інтересом до життя “маленької” людини створив передумови для дослідження проблем, що до цього часу не привертали уваги. До таких можна віднести питання соціальної структури вермахту⁷, проблеми ідеологічної мобілізації населення, нацифікації збройних сил і підтримки націонал-соціалістичної програми офіцерським і рядовим складом армії та флоту⁸, досвід війни, побут, фронтові будні німецьких солдатів⁹, участь представників інших національних і етнічних груп у німецьких збройних формуваннях тощо¹⁰.

Прихильники політичної та соціально-історичної парадигм домінували на науковому ландшафті впродовж двох десятиліть. Однак, починаючи з першої половини 1980-х рр., іншим важливим джерелом методологічного впливу на дослідження історії вермахту дедалі більшою мірою стає культурологія або історія культури. Занепокоєні обмеженнями, що їх накладає на аналіз суб’єктивної сфери соціальний детермінізм – невід’ємна частина будь-якого соціально-історичного дослідження, культурологи взяли за основу лінгвістичний аналіз дискурсу, мову символів, когнітивні процеси створення, присвоєння та інтерпретації значень різноманітних культурних явищ тощо¹¹. Наслідком зростаючого інтересу до проблем культурної історії є значне розширення тематичного поля, жіноча історія, гендер та маскулінність¹², історія ментальності під час війни та самосприйняття німецьких солдатів¹³, роль міфів та символів у процесі встановлення їхньої ідентичності¹⁴, пам’ять про війну¹⁵. Це лише деякі з питань, що на сьогоднішній день викликають дедалі глибший інтерес істориків і які, на жаль, залишаються малодослідженими.

Збірник наукових статей “Вермахт між міфом та реальністю” – своєчасна спроба систематично висвітлити численні аспекти історії німецьких збройних сил у 1930-х–1940-х рр., застосовуючи різноманітні підходи сучасної історичної науки – від методів традиційної політичної та воєнної історії до постмодерністських теорій культури й історії повсякдення, про які йшлося вище. До збірника увійшло 57 статей, тематично оформлених у сім розділів: “Самооцінка вермахту”, “Сприйняття вермахту іноземними державами”, “Стратегічне мислення та професійні риси вермахту”, “Соціальна та структурна історія вермахту”, “Ментальність та історія повсякдення”, “Вермахт як частина злочинної націонал-соціалістичної держави”, “Війна та її наслідки”. Оскільки обсяг даного огляду не дозволяє детально розглянути кожну із статей, що увійшли до збірника, зупинімося лише на деяких найактуальніших питаннях і проблемах сучасної історіографії німецьких збройних сил. Чому командування райхсверу¹⁶ підтримало нацистів у момент, коли ті ще недостатньо зміцнили свої позиції при владі й коли активна опозиція армії могла б перешкодити встановленню диктатури НСДАП? Яким чином націонал-соціалістична революція, початок політики озброєння й запровадження загальної військової повинності вплинули на німецькі збройні сили? Чи вдалося вермахту зберегти інституційну та функціональну незалежність від НСДАП? Чи можна говорити про те, що вермахт винен у воєнних злочинах такою ж мірою, як і війська СС? Із іншого боку, чи завжди справедливо ототожнювати фронтові підрозділи військ СС із загонами СС, що виконували суто каральні функції на окупованих територіях? Даний спосіб концептуалізації матеріалу передбачає високий ступінь селекції й залишає за межами огляду багато статей, що увійшли до збірника. Проте, ураховуючи складність проблематики й елементарний обсяг даної колекції, цей підхід видається чи не єдиним практичним шляхом презентації результатів новітніх досліджень з історії збройних сил гітлерівської Німеччини.

У своєму есе Ганс-Еріх Фолькман розглядає питання співпраці керівництва тоді ще райхсверу з націонал-соціалістами¹⁷. Відповідь на питання, чому генерали стали опорою А.Гітлера в процесі консолідації ним влади, дослідник намагається відшукати шляхом аналізу самосприйняття та мотивації найвизначніших представників німецького генералітету – В. фон Бломберга, В. фон Фріча, В. фон Райхенау, В.Кайтеля та деяких інших¹⁸. На думку автора, представники військової еліти підтримали А.Гітлера головним чином тому, що вони поділяли програмні положення нацистів – вимоги ревізії Версальського договору, програму переозброєння Німеччини та завоювання й колонізації територій на Сході. Додавши до згаданих вище факторів таку особливість світогляду прусських мілітаристів, як майже інстинктивний антидемократизм і антибільшовизм, частково втрачений за часів Ваймарської республіки престиж, який А.Гітлер обіцяв повернути, а також, що не менш важливо, чинник особистого впливу фюрера, можна скласти доволі повне враження про мотивацію командування німецьких збройних сил. У цьому, безперечно, заслуга Г.-Е.Фолькмана. Утім, не все так просто. Загальновідомо, що аж ніяк не більшість генералів та офіцерів з ентузіазмом підтримали політику нацистів. Г.-Е.Фолькман побіжно згадує той факт, що значна кількість консервативно налаштованого генералітету підозріло ставилася до націонал-соціалістичних заходів із модернізації збройних сил та створення нових родів військ (наприклад, люфтваффе – програми, провадженої почасти за рахунок скорочення фінансування традиційно привілейованих сухопутних військ). Однак, порушивши цю тему, німецький історик зупиняється на півдорозі й не розглядає більш широкого питання соціальної бази НСДАП у збройних силах передвоєнного періоду. Одразу виникає запитання – наскільки репрезентативними є постаті порівняно освічених і, як тоді вважалося, “прогресивних” генералів фон Бломберга та фон Райхенау щодо маси генеральського та старшого офіцерського складу райхсверу? Чи справді ідеологічна близькість відігравала таку важливу роль у симбіозі нацистів та еліти збройних сил, як стверджує Г.-Е.Фолькман, чи, можливо, військові кола підтримали режим з інших причин?

Ганс-Ульріх Тамер пояснює факт співробітництва між НСДАП та командуванням райхсверу не ідеологічною спорідненістю, а радше намаганням генералітету повернути втрачену по I світовій війні відносну незалежність від цивільної влади¹⁹. У результаті, стверджує автор, між військовими та нацистами було досягнуто домовленості в дусі традиційної прусської теорії двох стовпів (*zwei Säulen*), згідно з якою військові не втручаються в питання великої політики, а політичні діячі залишаються осторонь проблем, що перебувають у компетенції генералів. Проте, як зауважує Г.-У.Тамер, такий розподіл обов’язків явно не відповідав природі тоталітарної держави з її прагненням поставити все під свій контроль. Як наслідок, можна було спостерігати явище, яке автор називає “ерозією збройних сил” – їх поступову й повномасштабну інтеграцію в структури нацистської держави. Початок цьому процесові поклала участь військових у “ночі довгих ножів” 30 червня 1934 р. – кривавій розправі А.Гітлера над командирами штурмових загонів. Серед інших важливих подій, що позначили процес “ерозії” вермахту, Г.-У.Тамер називає вимушену відставку генералів Бломберга й Фріча (1938 р.), проголошення А.Гітлера верховним головнокомандувачем збройних сил (1941 р.) і, нарешті, формальне запровадження інституту політичного офіцера – еквівалент радянського комісара (1944 р.). Це – яскраві зовнішні ознаки поступової втрати професійними військовими впливу на прийняття рішень. Однак поза увагою автора залишаються не менш важливі глибинні процеси соціальної трансформації, що відбувалися в збройних силах протягом 1930-х–1940-х рр. Як здійснювався процес нацифікації вермахту після утвердження А.Гітлера при владі й, особливо, після створення масової армії в результаті тотальної мобілізації? Яким чином це вплинуло на боєздатність? Чи вдалося фюреру створити абсолютно віддане йому військо, просякнуте духом націонал-соціалізму та ідеєю завоювання життєвого простору на Сході?

Ці та деякі інші питання розглядає у своїй праці Вольфганг Петтер²⁰. На думку дослідника, запровадження загальної військової повинності й масовий приплив новобранців, уже значною мірою інфікованих націонал-соціалістичним світоглядом, призвели до “фактичної депрофесіоналізації” армії в цілому й офіцерів зокрема. При цьому на увазі мається не зниження рівня бойової підготовки вермахту порівняно з райхсвером, а радше “плебеїзація” офіцерського корпусу²¹ й загальна політизація та нацифікація збройних сил – процеси, що викликали серйозне занепокоєння значної кількості офіцерів старої формації, вихованих у дусі вже знайомої нам з праці Г.-У.Тамера теорії відокремлення військовості від політики. Проте, елітаризм офіцерів-аристократів та їхня стурбованість занепадом традицій аж ніяк не означали принципової опозиційності до режиму – чимало з них згодом вступили до лав НСДАП. Таким чином, напередодні походу на Схід ставлення більшості німецьких військовослужбовців до нацистської ідеології та мети зовнішньої політики фюрера можна охарактеризувати або як надзвичайно прихильне (особливо серед молоді та членів НСДАП), або як толерантне (серед консервативно налаштованих генералів та офіцерів старшого покоління). Армія націонал-соціалістичного світогляду народилася!

Яким чином нацифікований вермахт перейшов від расистської ідеології до націонал-соціалістичної практики геноциду – тема двох наступних праць. Йорг Остерло розглядає загальне питання відповідальності вермахту за знищення червоноармійців у таборах для військовополонених на території райху²². Райнгард Отто зосереджує увагу на конкретних фактах співпраці між збройними силами та гестапо в процесі “селекції” (Aussonderung) радянських військовополонених у шталагах²³ для їх подальшої ліквідації²⁴.

Із моменту вторгнення гітлерівських військ на радянську територію 22 червня 1941 р. й до завершення війни в німецькому полоні опинилося 5,7 млн. радянських солдатів і офіцерів, із яких 3,3 млн. (близько 60%) загинули від голоду, холоду, інфекційних хвороб, непосильної праці та систематичних страт спеціальними підрозділами служби безпеки. Висновки, до яких приходять Й.Остерло й Р.Отто, невтішні для апологетів “аполітичного” вермахту. Командування збройних сил і військовий персонал шталагів і дулагів не просто знали про злочинну політику нацистів стосовно полонених бійців радянської армії, але й брали найактивнішу участь у процесі підготовки та здійснення масових убивств. Ба більше – без їхньої активної співпраці знищення полонених було б просто неможливим. Переважна більшість червоноармійців, які потрапили в полон протягом війни, перебували під охороною збройних сил. За умовами Женевської конвенції 1929 р. слід було гуманно ставитися до бранців різних національностей, не піддавати їх жодним актам помсти, забезпечити гідні умови утримання, харчування та медичного обслуговування. Конвенція дозволяла залучати полонених до праці, але обов’язково за умови їх фізичної здатності працювати. Проте на практиці верховне головнокомандування вермахту (ОКВ), згідно з расовою доктриною нацистів, із самого початку впровадило ієрархію військовополонених за національною ознакою, щоправда беручи до уваги вірогідність потенційних репресій проти німецьких військовополонених. І якщо ставлення до представників країн англосовітського світу можна охарактеризувати в цілому як таке, що відповідало принципам міжнародного права, колишні бійці радянської армії сповна пізнали реалії війни на знищення. Аргументи, що їх наводить у своїй статті Й.Остерло, не залишають жодних сумнівів у тому, що мала місце систематична й цілеспрямована політика геноциду проти радянських військовополонених і відповідальність за неї поряд із НСДАП та СС несе командування вермахту²⁵. Р.Отто доповнює висновки Й.Остерло переконливими доказами того, що в злочинах проти військовополонених винні також військові, які не належали до командних структур вермахту. Коменданти й військовий персонал шталагів могли відмовитися від виконання злочинних розпоряджень ОКВ про передачу певних категорій

полонених червоноармійців у розпорядження гестапо для їх наступної страти²⁶. Таке принципове дотримання правових норм комендантами таборів, приклади яких наводить у своїй праці німецький дослідник, не становило серйозної загрози для їх життя чи навіть сходження шаблями кар'єри, проте подібна поведінка була радше винятком, аніж правилом.

Той факт, що протести військових проти жорстокого поводження з радянськими військовополоненими та цивільним населенням на окупованих територіях мали локальний і спорадичний характер, є яскравим свідченням гармонії між НСДАП, вермахтом і СС. Більше того, як впливає з новітніх досліджень, в умовах тотальної війни обов'язки та повноваження різних інституцій III райху ставали все менш визначеними. Так, окремі підрозділи вермахту використовувалися в каральних акціях проти партизанів і цивільного населення²⁷, а підлеглі райхсфюрера СС Г.Гімmlера (дивізії ваффен СС) брали активну участь у фронтових операціях.

У своєму есе Бернд Вегнер досліджує динаміку перетворення військ СС з особистої охорони А.Гітлера та "преторіанців" націонал-соціалістичного режиму на масову воєнізовану організацію й важливий чинник ведення війни²⁸. На думку автора, у випадку з ваффен СС треба говорити не про звичайне кількісне зростання, а про складні зміни якісного характеру, насамперед у функціональній та психологічній сферах. Широке використання ваффен СС на найбільш небезпечних ділянках фронту вже на початку 1943 р. призвело до майже повного винищення особового складу елітних підрозділів військ СС. Це змусило керівництво держави значно скоротити терміни військової та політичної підготовки новобранців і, що більш важливо, відмовитися від принципу добровільності при вступі до лав СС. Надалі ваффен СС поповнюватимуться шляхом загального військового призову, причому частка рекрутів ненімецького походження збільшуватиметься пропорційно до скорочення людських ресурсів у Німеччині. Зазначені зміни в структурі ваффен СС пояснюють факт майже повної втрати рядовими есесівцями відчуття власного елітаризму в рамках націонал-соціалістичної системи. Чим ближче до закінчення війни, стверджує Б.Вегнер, тим більше воїни ваффен СС ототожнювали себе з бійцями вермахту, а не з "політичними солдатами" СС, як того можна було б очікувати.

Таким чином збірка історичних нарисів за редакцією Р.-Д.Мюллера та Г.-Е.Фолькмана досить успішно висвітлює суперечливу проблематику німецьких збройних сил часів III райху, допомагаючи краще роздивитися межі, що відокремлюють історичну реальність від створених у повоєнний період міфів. І якщо міфологія незмінно підкреслювала аполітичність, незалежність та мало не опозиційність військових до правлячої націонал-соціалістичної партії, дослідження, що ввійшли до збірки, малюють зовсім іншу картину. Початок процесу поступового втягнення вермахту в орбіту нацизму поклали домовленості про співпрацю між А.Гітлером та представниками командування райхсверу, а довершили війна й невпинна ідеологічна індоктринація. У момент сходження А.Гітлера на владний олімп лише невелика група генералів підтримувала нацистів, переважна ж більшість старого офіцерського корпусу пішла на співпрацю з прагматичних міркувань. Проте в міру того, як НСДАП закріпилася при владі й розкрутила свою надзвичайно успішну пропагандистську машину, дедалі більше солдатів та офіцерів потрапляли під вплив націонал-соціалістичної ідеології. У результаті напередодні німецько-радянського зіткнення багато з них були психологічно готові до війни на знищення, що може пояснити високий ступінь співучасті солдатів вермахту у вчиненні воєнних злочинів на окупованих територіях, в яких на Заході прийнято звинувачувати лише НСДАП, СС та вище командування збройних сил. Утім, залишається відкритим питання, яким чином відбувся перехід від винищувальної ідеології до фактичної політики геноциду? Яку роль при цьому відіграв особистий досвід війни й чому кримінальні розпорядження не викликали серйозних протестів навіть серед тих військових, хто ставився до націонал-соціалізму

без особливого ентузіазму? Ці проблеми ще очікують на своїх дослідників.

¹ The Trial of German Major War Criminals: Proceedings of the International Military Tribunal Sitting at Nymberg, Germany. – London, 1946–1951. – 23 Vols.; Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem internationalen Militärgerichtshof Nymberg 14 November 1945 – 1 Oktober 1946. – 42 Bd., 1947–1949.

² Серед найважливіших фахових робіт, присвячених воєнним злочинам вермахту та військ СС, слід назвати наступні: *Datner S.* Crimes Against POWs. Responsibility of the Wehrmacht. – Warsaw, 1964; *Messerschmidt M.* Die Wehrmacht im NS-Staat. Zeit der Indoktrination. – Hamburg, 1969; *Streit Ch.* Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945. – Stuttgart, 1978; *Streim A.* Die Behandlung der sowjetischen Kriegsgefangenen im “Fall Barbarossa”. Eine Dokumentation unter Berücksichtigung der Unterlagen deutscher Strafvollzugsbehörden und der Materialien der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung von NS-Verbrechen. – Heidelberg, 1981; *Krausnick H., Wilhelm H.-H.* Die Truppe der Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942. – Stuttgart, 1981; *Browning C.* Wehrmacht Reprisal Policy and the Murder of Jews in Serbia // Militärgeschichtliche Mitteilungen. – 1983. – H. 33. – S. 31–49; *Bartov O.* The Eastern Front, 1941–1945, German Troops and the Barbarization of Warfare. – St. Martin's Press, 1985. – P. 106–128; *Heer H.* Keeling Fields. The Wehrmacht and the Holocaust in Belorussia, 1941–1942 // Holocaust and Genocide Studies. – 1989. – Vol. 4. – P. 79–101; *Klee E., Dressen W.* (Hrsg.) “Got mit Uns”. Der deutsche Vernichtungskrieg im Osten 1939–1945. – Frankfurt a. Main, 1989; *Schulte Th.* The German Army and Nazi Policies in Occupied Russia. – Oxford, 1989; *Mazower M.* Military Violence and National Socialist Values: The Wehrmacht in Greece 1941–1944 // Past and Present. – 1992. – February. – №134. – P. 129–158; *Andrae F.* Auch gegen Frauen und Kinder. Der Krieg der Wehrmacht gegen die Zivilbevölkerung in Italien 1943–1944. – München, 1995; *Heer H., Naumann K.* (Hrsg.) Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. – Hamburg, 1955; *Manoschek W.* (Hrsg.) Die Wehrmacht im Rassenkrieg. Der Vernichtungskrieg hinter der Front. Symposium “Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht” anlässlich der Eröffnung gleichnamigen Ausstellung am 20 und 21 Oktober 1991 am Juridicum der Universität Wien. – Wien, 1996; *Pohl D.* Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens. – München, 1997. – S. 43–47; *Gerlach Ch.* Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944. – Hamburg, 1999; Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944 // Hamburg institut für Sozialforschung (Hg.). – 2002; *Lieb P.* Töter aus Überzeugung? Oberst Carl von Adrian und die Judenmorde. Die 707. Infanteriedivision 1941–1942 // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. – 2002. – H. 4. – S. 523–557.

³ Die Wehrmacht. Mythos und Realität. – S. 11.

⁴ Від NSDAP – Nationalsozialistische deutsche Arbeiterpartei – націонал-соціалістична німецька робітничка партія.

⁵ Яскравим свідченням цього є численні мемуари колишніх німецьких генералів, що незмінно підкреслюють аполітичність армії на противагу фанатизму представників військ СС, її незалежність від правлячої націонал-соціалістичної партії, а в окремих випадках опозиційність до неї й, звичайно, непричетність до злочинів. Див. напр.: *Halder F.* Hitler als Feldherr. – München, 1949; *Halder F.* Generaloberst Halder. Kriegstagebuch. Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres. Hrsg. Von Arbeitskreis für Wehrforschung. – 3 Bd. – Stuttgart, 1962–1964; *Guderian H.* Erinnerungen eines Soldaten. – Heidelberg, 1951; *Guderian H.* Panzer Leader. – London, 1952; *Manstein E. von.* Verlorene Siege. – Bonn, 1955; *Goerlitz W.* (Hrsg.) Generalfeldmarschall Keitel, Verbrecher oder Offizier? – Güttingen, 1961.

⁶ *O'Neill R.J.* The German Army and the Nazi Party 1933–1939. – London, 1966; *Jacobsen H.A.* Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938. – Frankfurt a. M.; Berlin, 1968; *Hillgruber A.* Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940–1941. – Frankfurt a. M., 1965; *Möller K.-J.* Armee, Politik und Gesellschaft 1933–1945. Studien um Verhältnis von Armee und NS-System. – Paderborn, 1982.

⁷ *Meier-Welcker H.* Offiziere im Bild von Dokumenten aus drei Jahrhunderten. – Stuttgart, 1964; *Hoffmann H.-H.* (Hrsg.) Das deutsche Offizierkorps 1860–1960. – Boppard a. Rhein, 1980; *Bald D.* Der deutsche Offizier. Sozial- und Bildungsgeschichte des deutschen Offizierkorps im 20. Jahrhundert. – München, 1982; *Bartov O.* The Eastern Front, 1941–1945, German Troops and the Barbarization of Warfare. – St. Martin's Press, 1985. – P. 40–67; *Bartov O.* Hitler's Army. Soldiers, Nazis and the Third Reich. – Oxford, 1991.

⁸ *Besson W.* Zur Geschichte des Nationalsozialistischen Führungsoffiziers (NSFO). Dokumentation // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. – 1961. – H. 9. – S. 76–116; *Berghahn V.* NSDAP und “geistige Führung” der Wehrmacht 1939–1943 // Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. – 1969. – H. 17. – S. 17–71; *Bartov O.* The Eastern Front. – P. 68–105.

⁹ *Buchbender O., Sterz R.* (Hrsg.) Das andere Gesicht des Krieges: Deutsche Feldpostbriefe, 1939–1945. – München, 1982; *Bartov O.* The Eastern Front. – P. 7–39; *Knoch P.* (Hrsg.) Kriegsalltag. Die Rekonstruktion des Kriegsalltags als Aufgabe der historischen Forschung und der Friedenserziehung. – Stuttgart, 1989; *Golovchansky A.* (Hrsg.) “Ich will raus aus diesem Wahnsinn”. Deutsche Briefe von der Ostfront 1941–1945 aus sowjetischen Archiven. – Wuppertal, 1992; *Haase N.* Alltag in der Katastrophe. Anmerkungen zur Geschichte der Überlebensstrategien deutscher Deserteure im Zweiten Weltkrieg // Alltagskultur, Subjektivität und Geschichte. Zur Theorie und Praxis der Alltagsgeschichte. Hrsg. Von Geschichtswerkstatt. – Berlin; Münster, 1994. – S. 272–282; *Schryder H.J.* Alltagsleben im Russlandkrieg 1941–1945. Eine deutsche Perspektive // *Jacobsen H.-A.* (Hrsg.) Deutschrussische Zeitenwenden: Krieg und Frieden 1941–1945. – Baden-Baden, 1995. – S. 388–409; *Wette W.* (Hrsg.) Der Krieg des kleinen Mannes. Eine Militärgeschichte von unten. – München; Zürich, 1995; *Ulrich B.* “Militärgeschichte von unten”. Anmerkungen zu ihren Ursprüngen, Quellen und Perspektiven im 20. Jahrhundert // Geschichte und Gesellschaft. – 1996. – H. 22. – S. 473–503; *Haase H., Paul G.* (Hrsg.) Die anderen Soldaten. Wehrkraftersetzungs, Gehorsamsverweigerung und Fahnenflucht im Zweiten Weltkrieg. – Frankfurt am Main, 1997.

¹⁰ *Hoffmann J.* Die Ostlegionen 1941–1943. Turktataren, Kaukasier und Wolgafinnen im Deutschen Heer. – Freiburg

i. Br., 1976; *Byhm J.* Die Ungarndeutschen in der Waffen-SS. Innen Und Außenpolitik als Symptom des Verhältnisses zwischen deutscher Minderheit und ungarischer Regierung. – Ippesheim, 1990; *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини 1939–1945. – Л., 2002.

¹¹ Тут термін “культура” вживається для позначення широкого фронту соціальних явищ – традицій, звичаїв, уявлень тощо, які характеризують життя даного суспільства в певний період.

¹² Гендер (від англ. “gender”) як правило вживається для позначення соціальної конструкції статевих відмінностей. Маскулінність (від англ. “masculinity” – мужність, чоловічість) є складовою частиною поняття “гендер” і окреслює систему атрибутів (значень), що їх певне суспільство приписує чоловікам. *Seidler F.* Blitzmdchen. Die Geschichte der Helferinnen der deutschen Wehrmacht im Zweiten Weltkrieg. – Koblenz; Bonn, 1978; *Spieckermans A.* Als Flakwaffenhelferin im Einsatz 1944–1945. Ein Bericht // Feministische Studien. – 1984. – H. 2. – S. 27–38; *Higonnet M.* (ed) Behind the Lines Gender and the Two World Wars. – New Haven, 1987; *Seifert R.* Militär und Ordnung der Geschlechter; Vier Thesen zur Konstruktion von Männlichkeit im Militär // *Wolf K.D.* (Hrsg.) Ordnung Zwischen Gewaltproduktion und Friedenstiftung. – Baden-Baden, 1993. – S. 213–229; *Seifert R.* Militär-Kultur-Identität. Individualisierung, Geschlechterverhältnisse und die Soziale Konstruktion des Soldaten. – Bremen, 1996; *Killmann A.* „...Ich fürchte, es ist alles nur Propaganda gewesen“. Aufzeichnung von Frau S., 1944–1948 und 1970 // *Neithammer O.* (Hrsg.) Frauen und Nationalsozialismus. Historische und Kulturgeschichtliche Positionen. – Osnabrück, 1996. – S. 184–200; *Köhne Th.* Kameradschaft – “das beste im Leben des Mannes”. Die deutschen Soldaten des Zweiten Weltkrieges in erfahrungs- und geschlechtergeschichtlicher Perspektive // Geschichte und Gesellschaft. – 1996. – H. 22. – S. 504–529.

¹³ *Mergner G.* “Gläubiger Fatalismus. Zur Mentalitätsgeschichte des totalen Krieges” am Beispiel der Kriegstagebücher meiner Mutter, 1940–1946 // *Van der Linden M., Mergner G.* (Hrsg.) Kriegstagebegeisterung und mentale Kriegsvorbereitung. Interdisziplinäre Studien. – Berlin, 1991. – S. 179–192.

¹⁴ *Baird J.* To Die For Germany: Heroes in the Nazi Pantheon. – Bloomington, 1990; *Mosse G.* Gefallen für das Vaterland. Nationales Heldentum und namenlosen Sterben. – Stuttgart, 1993; *Halbach R.* (Hrsg.) Nationaler Totenkult. Die Neue Wache. Eine Streitschrift zur zentralen deutschen Gedenkstätte. – Berlin, 1995.

¹⁵ *Mommens H.* Geschichte und politische Legitimation in der Bundesrepublik: Zum Dilemma gesteuerter historischer Konsensbildung // Streitfall Deutsche Geschichte. Geschichts- und Gegenwartsbewusstsein in den 80er-Jahren, Hrsg. V. d. Landeszentrale für politische Bildung Nordrhein-Westfalen. – Essen, 1988. – S. 225–236; *Naumann K.* Nachkrieg. Vernichtungskrieg. Wehrmacht und Militär in der deutschen Wahrnehmung nach 1945 // Mittelweg. – 1997. – H. 36. – S. 11–25; *Neithammer L.* Deutschland Danach. Postfaschistische Gesellschaft und nationales Gedächtnis. Hrsg. von U. Herbert und D. Van Laak. – Bonn, 1999.

¹⁶ Райхсвер – збройні сили Німеччини до 1935 р.

¹⁷ *Volkman H.-E.* Die Wehrmachtführung und die Demontage des Rechtsstaates. – S. 47–65.

¹⁸ Фон Бломберг Вернер (1878–1946 рр.) – фельдмаршал, міністр оборони й командувач збройних сил Німеччини (1933–1935 рр.), військовий міністр в уряді А.Гітлера (1935–1938 рр.). Фон Фріч Вернер (1880–1939 рр.) – фельдмаршал, командувач збройних сил (1935–1938 рр.). Фон Райхенау Вальтер (1884–1942 рр.) – фельдмаршал, один із улюбленців А.Гітлера, керівник відділу у військовому міністерстві В.Бломберга (1933–1935 рр.); під час II світової війни брав безпосередню участь у керівництві кампанією проти Польщі, операціями на території Франції (1940 р.) та в Україні (1941 р.). Кайтель Вільгельм (1882–1946 рр.) – фельдмаршал, керівник верховного головнокомандування збройних сил (ОКВ) (1938–1945 рр.).

¹⁹ *Thamer H.-U.* Die Erosion Einer Schule. Wehrmacht und NSDAP. – S. 420–435.

²⁰ *Petter W.* Militarische Massengesellschaft und Entprofessionalisierung des Offiziers. – S. 359–370.

²¹ За станом на 1944 р. 64% офіцерів німецьких збройних сил не належали до дворянства.

²² *Osterloh J.* “Hier handelt es sich um die Vernichtung einer Weltanschauung...” Die Wehrmacht und die Behandlung des sowjetischen Gefangenen in Deutschland. – S.783–802.

²³ Від нім. “Stalag” (Kriegsgefangenen-Mannschaftsstammlager) – табір для постійного утримання військовополонених, на відміну від “Dulag” (Durchgangslager) – транзитний табір, де полонені перебували тимчасово перед відправкою до шталягу, або ж перед стратою айнзатцгрупами.

²⁴ *Otto R.* Die Zusammenarbeit von Wehrmacht und Stapo bei der “Aussonderung” Sowjetischer Kriegsgefangener im Reich. – S. 754–782.

²⁵ Серед найбільш сумнозвісних розпоряджень ОКВ слід назвати т. зв. “Комісарбєфель”, “Розпорядження про військову підсудність у зоні дії плану «Барбаросса»”, а також інструкції щодо поведінки військ на Сході. Видані в перші тижні після початку радянсько-німецької війни, ці накази фактично зняли з німецьких солдатів юридичну відповідальність за вчинення злочинів проти радянських військовополонених і цивільного населення окупованих територій.

²⁶ Ідеться про наказ ОКВ від 17 липня 1941 р., який зобов’язав усі підлеглі установи вермахту, включно з комендантами таборів військовополонених, сприяти органам служби безпеки в “справі захисту німецької нації від більшовицьких агентів”. До цієї категорії потрапили колишні партійні та урядові функціонери, комісари Червоної армії, інтелігенти, євреї та комуністи.

²⁷ *Klinkhammer L.* Der Partisanenkrieg der Wehrmacht 1941–1944. – S. 815–836; *Richter T.* Die Wehrmacht und der Partisanenkrieg in den besetzten Gebieten der Sowjetunion. – S. 837–857.

²⁸ *Wegner B.* Anmerkungen zur Geschichte der Waffen-SS aus organisations- und funktionsgeschichtlicher Sicht. – S. 405–419.

О.І.Мельник (Едмонтон, Канада)